

МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИНИНГ ХАЛҚ ТАЪЛИМИНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ ЙЎЛИДАГИ ҲАРАКАТЛАРИ

Алишер Абдисамадович Назаров

ЎзДЖТУ таянч докторанти

АННОТАЦИЯ

Мақолада Туркистонда Россия мустанлакачилигининг сўнги даврида халқ таълимидаги ислохотларнинг тарихий таҳлили ёритилган. Мақолада маҳаллий аҳолининг бой маданий анъаналарига асосланган ва Европа цивилизацияси ютуқлари асосида бошқариладиган, мустанлакачи ҳокимият сиёсатида халқ таълимини ташкил этилиши сифати ҳамда жадиличиликнинг маданий-маърифий фаолиятига баҳо берилган.

Калит сўзлар: пан-исломизм, пан-туркизм, мустанлакачилик сиёсати, таълим, жадиличилик.

ABSTRACT

The article describes the historical analysis of reforms in public education in the last period of Russian colonialism in Turkestan. The article evaluates the cultural-educational activities of jadidism, which uses the rich cultural traditions of the local population and employs European civilization's achievements as its foundation, as an alternative to the colonial authorities' policy of public education.

Keywords: pan-Islamism, pan-Turkism, colonial policy, education, jadidism.

КИРИШ

Инсоният яратилибдики эзгулик ва фаровонликка интилиб яшаб келган. Мустанлакачилик зулмини кўрган халқимиз ҳам мустақилликнинг қадрини жуда яхши билади. Истиклол, мустақиллик бу нафақат сиёсий, балки ижтимоий-иқтисодий ва таълим-тарбияга бевосита тааллуқли воқелиқдир. Мустақиллик, бутун бир халқнинг тақдири, унинг миллат сифатида ҳар томонлама ривожланишига жавобгарликни кучайтиради, мустақил иқтисодий ва маданий ривожланишининг, бошқа миллатлардан кам бўлмаган тараққиётга эришиш йўллари излашга ундайди. Қадимий тарихга эга бўлган, Шарқ ва дунё цивилизациясига салмоқли ҳисса қўшган, кўплаб аллома-ю фузалолар яшаб ўтган табаррук Туркистон заминида мустанлакачиликка қарши кураш олиб борадиган эрқпарвар кишиларнинг кўп бўлиши табиий эди. Бу ҳақда

Республикамиз Президенти Ш. М. Мирзиёев 2022 йил 22 декабрда Олий Мажлис Мурожаатномасида шундай фикр билдиради: “Нажот – таълимда, нажот – тарбияда, нажот – билимда. Чунки, барча эзгу мақсадларга билим ва тарбия туфайли эришилади”. Маърифатпарвар жаид боболаримизнинг бу сўзлари депутат ва сенаторларимиз, сиёсий партиялар, маҳаллий кенгашлар, бутун давлат аппарати, кенг жамоатчиликнинг амалий ҳаракатига айланиши керак. Шу боис, мактабларда таълим сифати ҳамда жамиятда ўқитувчи касбининг нуфузини ошириш, муаллимларнинг шароитларини яхшилаш 2023 йилдаги энг асосий вазифаларимиздан бири бўлади.[1]

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Жаидчилик ҳаракати даврининг энг илғор ва мазмунли оқимиға айланди. Унинг энг кўзга ташланган вакиллари: Тошкентда – Маҳмудхўжа Бехбудий, Убайдулла Асадуллахўжаев, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Хўжа Мўйин, Абдуқодир Шақурий, Обиджон Маҳмудов, Ашурали Зоҳирий, Исҳоқхон Ибрат; Бухорода – Садриддин Айний, Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Муса Саиджонов, Абдулвоҳид Бурхонов, Миркомил Бурхонов, Муҳиддин Рафоат, Абдуқодир Мухитдинов ва бошқалар; Хивада – Полвонийёз Юсупов, Аваз Ўтар, Хусайн Матмуродов, Отажон Абдалов, Худойберган Диванов, Матёқуб Позачи, Отажон Садаев ва бошқалар халқ таълимини такомиллаштириш йўлида салмоқли ва асосли фаолият олиб бордилар. Улар ўзларининг асосий вазифасини халқ таълимининг янги тизимини ташкил этишда деб билдилар.

Жаидлар таълимни ислоҳ қилиш заруратини нафақат назарий асосладилар, балки ўзларининг амалий ишлари билан исботладилар. Жумладан, янги мактаблар, кутубхона, ўқув заллари ташкил қилдилар, китоблар, газета ва журналлар чоп эттирдилар.

Туркистон жаидларини ўз даврининг ислоҳотчилари сифатида баҳолаб, уларнинг сиёсат ва маданият соҳасидаги тараққийпарвар қарашларини ижобий баҳолаган ва унинг ўзига хос жиҳатларини очиб берган хорижлик олимлардан бири Адиб Холидир. А. Холид чоризм ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиё, жумладан Туркистондаги китоб босиш, нашриётчилик ва ислоҳотчилик тарихига бағишланган мақоласида XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида ўлкадаги нашриётчилик соҳасидаги ривожланишда жаидларнинг тадбиркорлик фаолиятига тўхталади [2]. Холид келтирган маълумотларнинг қиймати шундаки, бу фактик материаллар тараққийпарварларни янги даврий нашрлар орқали ўлка

аҳолиси онги ва турмуш тарзига таъсир этишга ҳаракат қилишганини англашга ёрдам беради. Холид А. аксарият маҳаллий маърифатпарварлар каби туркистонлик тараққийпарварлар янги замонавий технологиялардан хабардор, етарли иқтисодий билимларга эга шахс бўлганликлари, ўз тажрибаларидан келиб чиқиб тўғри фикр юритганликларини эътироф этади [3].

Мамлакатда кучли маданий-маърифий ҳаракат – жадиличлик Чор Россия империяси томонидан амалга оширилган халқ таълимига муқобиллик сифатида вужудга келганлиги тарихан исботланган. Бироқ совет тарихшунослигидаги бу тарихий воқелик ҳам атайлаб бузиб кўрсатилиб, “пан-исломизм”, “пан-туркизм” каби сиёсий тамғаларга эга бўлди. Мустамлакачи ҳокимият томонидан бошланган жадиличлик ғоясига қарши сиёсий репрессия совет тоталитар тузумида ҳам давом эттирилиб, қатъий мафкуравий тус олди. Жадиждарнинг таълим-тарбияни янгилаш ҳақидаги миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда вужудга келган педагогик қарашлари совет ҳокимияти томонидан мутлақо қабул қилинмади ва тан олинмади.

Рус босқинини Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётидаги ўзгаришларни маҳаллий сиёсий ва интеллектуал элита вакиллари турлича қабул қилдилар. Айрим зиёлилар мустамлакачилик тузумида ўз халқининг миллий ва диний туйғуларини топталишини кўриб, Яқин Шарқдаги турли ислом давлатлари – Афғонистон, Эрон, Туркияга кўчиб кетишади. Иккинчи қараш Чор Россия империясининг ўрнатилган ҳукмронлиги вақтинчалик деб ҳисобларди. Уларнинг бир қисми мустамлакачиларнинг ҳукмронлик жараёнини тезлаштиришга, Туркистоннинг мустақиллигини тиклашга умид қилиб, ўша даврдаги барча миллий-озодлик кўзғолонларида фаол иштирок этди. Аммо анъанавий жамиятни халқ таълими орқали босқичма-босқич ислоҳ қилиш йўли орқали қудратли Чор Россия империяси билан ҳарбий тўқнашувсиз мамлакатни тарқ этганлар ҳам бор эди. Улар давлат суверенитетини йўқотишнинг энг муҳим сабабларидан бири Туркистон жамиятининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий қолоқлиги эканлигини жуда яхши англаган маҳаллий маорифчилар деб жадиждиларни билар эдилар. XIX-асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида кўзга кўринган маърифатпарварлар, турли ижтимоий давлатлардан келган зиёлилар, лекин биринчи навбатда зиёлиларнинг биринчи авлод вакиллари бу ҳаракатда фаол иштирок этдилар. Бу жадиждарнинг вужудга келишига, уларнинг ғоясини муайян тушунчага айлантиришга замин бўлди ва маорифни сиёсатга айлантирди.

Энг муҳими, анъанавий алифбо усулига нисбатан мустақкам таълим тизимига эга янги жади́д мактаблари таълим муддатини сезиларли даражада қисқартириш имконини берди. Бундан ташқари, ўзгаришлар янги фанлар ва адабиётлар билан тўлдирилган ўқув дастурларини ишлаб чиқдилар. Жади́длар таълим тизимининг бир қисми сифатида табиат ва ижтимоий фанларнинг кенг доирасини ўқитиш ва ўрганишда қатъиятли бўлиб, улар томонидан "ақлий фанлар" ("ақлли илмлар") деган умумий тушунчаларни киритдилар. Жади́дларнинг таълим-тарбия билан боғлиқ фаол фаолияти сезиларли самаралар берди. XIX-аср охирида Туркистонда янги усулларга асосланган мактаблар жуда кам бўлган бўлса, 1911-йилга келиб уларнинг сони 63 тага, умумий контингенти эса 4106 тага етди. Мактабларда таълим ва тарбиянинг янгича услублар асосида ташкил этилиши ва сифати давр талабига мос эди. Бир подшоҳ инспектори таъкидлаганидек, "бу мактаб Тошкентдаги туб ислом мактабларидан кескин фарқ қилади". Унинг махфий ҳисоботида янги таълим усулларига асосланган мактаблар тўғрисида Самарқанд вилояти ҳокими шахсан ўзи "нафақат анъанавий мактаблар, балки рус миллатига мансуб мактаблар билан солиштирганда ўқувчиларнинг билими ва умумий таълим жараёнидан ҳайратда қолганини" айтиб ўтади.

Маориф соҳасидаги ижобий тенденциядан далолат берувчи бундай ҳақиқатлар император ҳокимиятини ташвишга соларди, улар Туркистон генерал-губернаторлигининг янги таълим усулларига асосланган мактабларини ҳамisha назорат қолдирмасликка ҳаракат қилдилар, чунки бу мактаблар ўз фаолиятида ривожланишга интилишларини кўрдилар. "Янгиланиш" деганда улар ҳукуматга қарши фикрларни назарда тутган. Ҳукуматнинг янги мактабларга салбий муносабати минтақадаги маҳаллий халқларнинг миллий ўзига хослигини ривожлантиришдан кўрқиш билан боғлиқ эди. Шунинг учун ҳам жади́д мактабларининг ривожланиши ва тарқалишига ҳар қандай йўл билан тўсқинлик қилдилар. Юқорида қайд этилган сабабларга кўра вилоят маъмурияти "қадимчилар" (консерватив руҳонийлар) тўлиқ назорати остидаги конфессиявий типдаги сиёсий жиҳатдан ишончли, аммо самарадорлиги паст бўлган эскирган мактабларни афзал кўрди, чунки улар таълим тизими имкониятларини кенгайтиришдан мутлақо манфаатдор эмас эди". [4] Аммо қадимчилар ва жади́дчилар ўртасидаги қарама-қаршилик подшонинг ўлка бошқарувида у хохлаётган тизим эди.

"Маҳаллий маъмурият маҳаллий халқларнинг маънавий ҳаётидаги шундай муҳим ҳодисани, жумладан, вилоятимизнинг турли ҳудудларида рус-давлат ҳокимияти ва

бошқаруви органлари билан бир қаторда янги таълим усулларига асосланган рус маҳаллий мактаблар очилганини тўлиқ эътибордан четда қолдира олмайди” деб Н.Остроумов таъкидлайди. Янги мактабларни яшириш ва эътиборсиз қолдириб бўлмайди, аксинча - улар билан ҳисоблашиш керак, чунки улар “биз учун (Чор Россия империяси) ҳайратланарли даражада пайдо бўлган ва афтидан, маҳаллий халқнинг эҳтиёжлари билан бевосита боғлиқ ҳолда мавжудлигини кўрсатади”. (5)

Н.Остроумов фикрича, мусулмон мактабларини мақсадли эътиборсизликда қолдириш халқ таълимида янги ҳаракатнинг шаклланишига сабаб бўлди, лекин бу ўзгариш бошқа усулда ва аниқ алоҳида тенденцияда – давлат ҳокимиятидан мустақил бўлиб чиқишига туртки бўлди. Худди шу мазмундаги чиқишлар ҳокимиятни ҳаракатга келтирди. 1908-йилда Туркистон генерал-губернатори ва Халқ таълими вазирлиги кўриб чиқиши учун янги таълим усулларига асосланган мактаблар ташкил этиш тўғрисида “Туркистон ўлкасининг мусулмон ихтисослаштирилган мактаблари тўғрисидаги қоидалар”нинг янги лойиҳасини (биринчиси 1906-йилда қабул қилинган) тақдим этдилар. Халқ таълими вазирлиги бўлимларида уч йиллик тузатишлардан сўнг 1912-йил 25-январда Туркистон генерал-губернатори А.И. Самсонов ушбу ҳужжатнинг асосий бандларини тасдиқлади. Янги таълим усулларига асосланган мактаблар очишга Туркистон генерал-губернаторлигининг давлат ихтисослаштирилган мактабларини текширгандан сўнг рухсат бериши керак, дедилар. Мактабларни очиш учун рухсат фақат ўқувчиларнинг миллатига мансуб маҳаллий бўлган шахсга берилиши керак. Татарларга ўқитувчи сифатида янги таълим усулларига асосланган мактабларда ишлашга рухсат берилмаган. [6]

Тараққиётга эришишнинг калити зиёлилар маърифий ғояларининг амалиёт билан бирлаштиришни талаб қилди. Умуман олганда, жадиличилик ислоҳотчилик ҳаракати сифатида дастлаб таълим-тарбия муаммоларини амалий ҳал этишни асосий вазифа қилиб қўйди. Бироқ, биринчи навбатда, жадиждар таълим, илм-фан, динни қонунийлаштириш, европача таълимнинг афзаллигини исботлаш асосида ғояни назарий концепцияга айлантирдилар. Жадилар интеллектуал салоҳиятли бўлганликлари учун Шарқ ва Европа маданиятини яхши билишган. Улар ўрта аср шарқ донишмандларининг фалсафий қарашлари асосида тарбияланган, аммо чет эл адабиётини, ҳам шарқ, ҳам Европа адабиётини мукамал билишган. Айнан шу нарса жадидларнинг ислоҳотчилик фаолиятида акс эттирилган фалсафий дунёқарашининг ўзига хос хусусиятларини

белгилаб берди. Миллий тараққийпарварлар тарбияси концепсиясида Ўрта Осиё халқларининг маданий-тарихий мероси катта ўрин тутди. Жадидларнинг фикрича, Ибн Сино, Форобий, Мирзо Улуғбек ва бошқа ижтимоий ва илмий ислохотлар ташаббускорлари асарларини ўрганиш халқнинг миллий ўзлигини шакллантиришга, минтақанинг изчил ривожланишига таъсир қилиши мумкин.

ТАХЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Жадидчиликнинг таълим парадигмаларини белгилаб берган муҳим мавзу “Ғарб-Шарқ” мавзуси эди. Ўрта Осиё ва Ғарбий Европа ўртасидаги тарихий алоқаларни эслатган жадидлар таълим тизимининг ўзгариши ва янги технологияларнинг ривожланиши туфайли мумкин бўлган Европа ўрта асрлардаги Уйғониш даврига ишора қилиб, таълим сифатини олға сурдилар. Улар маориф ислохотида Туркистон учун мақбул бўлган ҳамма нарсани киритишга ҳаракат қилдилар.

Жадидлар Туркистондаги рус маъмуриятининг мустамлакачилик бошқарув тизими нафақат миллий мақсадларга мос келмаслиги, балки улкан маънавий-иқтисодий зарар етказишини ҳам тушуниб етдилар. Дунёвий таълимни янги услублар, миллий ўзига хослик ва маданиятга асосланган жадал ривожлантиришни мақсад қилган илғорлар ниҳоят сиёсий тус олди ва мустақиллик ва бошқарувнинг демократик шакллари учун курашга айланди. Бироқ, жадидчиликнинг дастлабки босқичдаги маърифий фаолияти рус миллатчилари ҳаракатидаги каби сиёсий тус олди. Бу ҳаракат миллий ўзликни англаш вазифасини ҳам ўз ичига олади. Жадидлар Туркистон худуди ислом оламининг бир бўлаги бўлган, жаҳон тарихида ўзига хос ҳодиса бўлган XX асрнинг мураккаб ва зиддиятли келажагида ўзининг муносиб ўрнини топиш арафасида эканлигига ишонч ҳосил қилган эдилар.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб шуни айтганда, Чор Россия империяси ҳам Туркистонда халқ таълими муаммоларини ҳал қила олмади. Бунинг асосий сабаблари империя сиёсатининг мустамлакачилик манфаатлари бўлса, бу манфаатларнинг асосий мақсади мустамлака қилинган халқларни маданий руслаштириш эди. Империя ўз олдида қўйган мақсадга эришиш учун XIX-асрда маҳаллий таълим тизимини бутунлай йўқ қилиш учун фаолият олиб борди ва таълим тизимини умуман эътибордан четда қолдирди. Халқ таълимининг мустамлакачилик моделига муқобил сифатида шакланган маданий-маърифий ҳаракат – жадидчилик миллий озодлик

ҳаракатининг шаклланган мафкурасига эга бўлган ҳолда мустанлакачилик босимига қарши далилларни асослаб бера олди ва сиёсий курашга туртки берди. Миллий тараққийпарварлик ҳаракати тарихи, ҳаракат етакчиларининг Туркистонни сиёсий, маданий ҳаётидаги ролини ёритиб берувчи кўплаб тадқиқотларнинг мавжудлиги бугунги кунда Республикада бу борада муваққил илмий мактаб шаклланди деб айтишга асос бўлади. Тараққийпарвар жадиждларнинг хусусий мулкни сақлаб қолиш ва ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик ва саноатда ислохотлар ўтказиш, замонавий технологияни жорий этиш, ички ва ташқи савдони жонлантириш, замонавий банк тизимини шакллантириш борасидаги қарашлари, намуна бўладиган амалий ишлари, сабъ-ҳаракатларини ўрганиш Ўзбекистон тарихининг мазкур даврини янгилаш нуқтаи назардан, ҳолис ёритиб беришда муҳим аҳамиятга эгадир.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш. М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 22 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси маърузаси. <https://review.uz/uz/post/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-2023-yil-uchun-murojaatnomasi-toliq-matn>
2. Khalid A. Printing, publishing and reform in Tsarist Central Asia // International Journal of Middle East Studies, 1994. – No 2. – Vol. 26. – P.187-200.
3. Khalid A. Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan // Slavic Review. – 1996. – No 2. – Vol. 55. – P.270-296.
4. Худойқулов А.М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX – начало XX вв.), автореф. дисс. канд. ист. наук. – Ташкент, 1995. – С.15, 63
5. Ostroumov, N.P. Report of the Turkestan Teachers' Seminary for 25 years of its existence (April 30, 1879 - August 30, 1904). F. and G.Br. Kamensky, Tashkent. P 98.
6. Джураев Д.У. Value of New-Method Maktab in the Historical Formation Turkestan national Education (End of XIX - early XX century)// “Eastern European Scientific Journal” 4-сон, Германия, 2016 й. август, Б.100-104.

